

УДК 94 (477.63) «1780-1790»

Кавун М. Е.

БРИТАНСЬКИЙ ЛАНДШАФТНИЙ АРХІТЕКТОР ВІЛЬЯМ ГУЛЬД ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У КАТЕРИНОСЛАВІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.

На основі опублікованих та маловідомих архівних джерел реконструйовано біографію ландшафтного дизайнера Вільяма Гульда, проаналізовано його діяльність по створенню садово-паркового комплексу в резиденції Г.О. Потьомкіна в Катеринославі.

Ключові слова: Гульд, англійський парк, Потьомкін, Північне Причорномор'я, Катеринослав.

На основе опубликованных и малоизвестных архивных источников реконструирована биография ландшафтного дизайнера Уильяма Гульда, проанализирована его деятельность по созданию садово-паркового комплекса в резиденции Г.А. Потёмкина в Екатеринославе.

Ключевые слова: Гульд, английский парк, Потёмкин, Северное Причерноморье, Екатеринослав.

On the basis of the published and archived sources biography of landscape designer William Gould was reconstructed, his contribution to formation of landscape-gardening complex in the residence of G.A. Potyomkin in Ekaterinoslav City had analyzed.

Keywords: Gould, english garden, Potyomkin, the Northern Black Sea region, Ekaterinoslav.

Діяльність Вільяма Гульда, видатного британського садово-паркового архітектора, є важливою сторінкою історії садово-паркового мистецтва Росії та України другої половини ХVІІІ – початку ХІХ століть. Між тим, постать талановитого майстра залишається майже невідомою широкому загалу, навіть у Санкт-Петербурзі, де майстер працював понад тридцять років, та на Півдні України – в Дніпропетровську, Херсоні, Миколаєві, містах Криму, де В. Гульд створив низку англійських парків, більшість яких, на жаль, втрачені.

Постать В. Гульда в місцевій історіографії Катеринослава-Дніпропетровська почала згадуватись тільки з середини ХХ ст., незважаючи на те, що публікації джерел з інформацією про діяльність В. Гульда в Катеринославі розпочалися з середини ХІХ ст. [19; 20; 12; 2; 31]. Зокрема, В. Гульд згаданий у працях Д.І. Яворницького [32, с. 91-93], М.О Шатрова (Штейна) [30, с. 47], О.Ф. Стародубова, В.В. Самодриги та С.С. Іванова [29, с. 86], В.Я. Беліча [4, с. 6], С.Б. Ревського [26, с. 16], В.С. Мороза [18; 17, с. 78-79], В.В. Буряк [8] та ін. У той же час постать В. Гульда пов'язується з історією катеринославської резиденції Г.О. Потьомкіна, хоч і побіжно, в низці загальних праць з історії архітектури та садово-паркового мистецтва Росії (зокрема, роботи Н. Белехова та А. Петрова [3], А.П. Вергунова

та П.П. Горохова [9] та ін.). Обидва історіографічні рівні не дають вичерпних відомостей про діяльність В. Гульда саме у Катеринославі; ці два рівні, на жаль, досі не перетнулися у єдиний інформаційний потік. Місцева краєзнавча історіографія передає велику кількість інформації конкретно-історичного характеру щодо резиденції Г.О. Потьомкіна, щоправда, незважаючи на інколи претензійні назви публікацій, інформація в більшості своїй запозичена з літератури XIX ст., не піддається жодній критиці; тексти перенасичені суто контекстним матеріалом, містять масу помилок та залучення фольклорно-міфологічних елементів. Цікаво, що місцеві автори припускаються помилок навіть на рівні іменування Вільяма Гульда. Наприклад, у брошурі В. Беліча він названий «В. Гольд» [4, с. 6], в роботах В.С. Мороза «Вільямс Гульд» [18; 17, с. 78-79] і т. ін. В статті В.В. Буряк 2002 р., незважаючи на її амбіційну назву, історія парку фактично зведена до переказу коротких біографічних відомостей про В. Гульда, описового викладу загальних принципів формування англійського парку та до переліку рослин з оранжереї в Потьомкінському саду. Виклад тексту ґрунтується майже виключно на матеріалах, опублікованих у XIX ст. Історію перебування в Катеринославі у 1818 р. американських квакерів, які відвідали Міський сад (нині парк ім. Л. Глоби), авторка «перенесла» у Потьомкінський сад та пов'язала саме із цим об'єктом. Цитата: «Есть сведения и об экзотических растениях, привезенных с другой части континента в Потемкинский сад. [...] гуляя по городу, американцы посетили Городской сад (так он стал называться с 1797 года), где и познакомились с садовником Тумилем [...] Изумившись красоте сада, они выписали из Америки породы редчайших деревьев» [8, с. 16]. У цьому фрагменті статті сплутані два найбільші паркові об'єкти Катеринослава; невірно дана хронологія виникнення топоніма Міський сад (не 1797 р., а в середині XIX ст.); прізвище ж німецького садово-паркового майстра Адама Гуммеля, який 40 років присвятив саме формуванню Казенного, а згодом Міського саду [13], передане як «Тумиль» (!). Фактично, слід визнати, на жаль, що місцева краєзнавча історіографія цього питання, як і багатьох інших питань, перебуває все ще на описово-аматорському рівні, без будь-яких потуг до архівної евристики, не говорячи вже про аналіз. Загальні мистецтвознавчі роботи, незважаючи на високий теоретико-методологічний рівень, страждають іншим недоліком у контексті питання нашого дослідження – інформація про В. Гульда присутня лише на рівні побіжних згадок.

Протягом останніх п'ятнадцяти років історіографічна ситуація з вивченням діяльності В. Гульда російськими дослідниками якісно змінюється. Зокрема, вийшли друком перші спеціально присвячені В. Гульду ґрунтовні статті В.В. Антонова [1] та Н.Ю. Болотіної [6] (остання в доповненому вигляді ввійшла до тексту монографії про Г.О. Потьомкіна [7]). Ці роботи відрізняє комплексне залучення опублікованих і архівних джерел та комплексний підхід. Однак в аспекті діяльності В. Гульда в Катеринославі фактично ніяких зрушень не відбулося, інформація запозичена з робіт попередників й носить побіжний характер.

Певним кроком на шляху подолання вказаних історіографічних недоліків та комплексної реконструкції діяльності В. Гульда у Катеринославі на основі як опублікованих так і архівних джерел став відповідний розділ опублікованого у 2009 р. монографічного дослідження автора цієї статті [15]. На сьогодні, проте, через недостатню кількість джерел, лишаються дискусійними низка питань: хронологія створення англійського парку в Катеринославі, його проектний план, параметри, кількість відвідин В. Гульдом території парку та ін.

Мета цієї статті – аналіз діяльності видатного британського садово-паркового майстра В. Гульда в Катеринославі наприкінці XVIII ст. Завданнями статті є: дати біографічну характеристику В. Гульда; проаналізувати внесок В. Гульда у формування палацово-паркового ансамблю резиденції Г.О. Потьомкіна у Катеринославі. Об'єктом дослідження є садово-паркове мистецтво Російської імперії другої половини XVIII ст. Предмет дослідження – діяльність В. Гульда по створенню англійського парку в Катеринославі наприкінці 1780-х – на початку 1790-х рр. Джерельною базою статті є комплекс джерел: документальні джерела – ордери та інші розпорядження Г.О. Потьомкіна; епістолярні джерела – листи В. Гульда до Г.О. Потьомкіна та інших осіб, а також листування катеринославського намісника В.В. Коховського; графічні джерела кінця XVIII – середини XIX ст. – плани нагірної частини Катеринослава, у тому числі території англійського парку.

Феномен пейзажного парку прийшов до Європи зі Сходу. Парки пейзажного типу спочатку набули поширення в Китаї, інформація про них дісталася Європи лише у XVIII ст. разом із захопленням китайським фарфором і шовком. Поняття «пейзажний парк» вперше сформулював англійський професор Рептон (1752-1817). Він розробив чотири принципи створення пейзажного парку. Згідно з Рептоном, необхідно підкреслювати природну красу ландшафту і приховувати його недоліки. Планування парку має бути вільним. Паркові пейзажі треба створювати так, щоб виникала ілюзія їх природного походження, а всі елементи парку підпорядковувати цілому [11, с. 53]. Час розквіту пейзажного паркового мистецтва в Європі припав на другу половину XVIII ст. Пейзажні парки поширилися з території Англії по всьому континенту.

Як зазначав академік Д.С. Лихачов, «найбільшу дорогу пейзажним («англійським») паркам в Росії широко відкрила Катерина II, яка захопилася цим видом садівництва» [16, с. 160]. У листі до французького філософа Вольтера Катерина II написала: «Я ныне люблю до безумия Аглинские сады, кривые дорожки, отлогие холмы, озерам подобные пруды, архипелаги на твердой земле, а к прямым дорожкам, однообразным аллеям чувствую великое отвращение, фонтанов также не могу терпеть: они заставляют воду принимать такое течение, которое не сообразно природе; статуям же, по мнению моему, пристойно быть заключенным в галереях и прочих сим подобных местах, короче сказать, над садовничеством моим совершенно владычествует Аглинский вкус» [16, с. 180].

Катерина II жартома називала своє захоплення парковим будівництвом «плантоманією», а петергофський садовий майстер Джеймс Мідер – «садовим

безумством» [28].

Кай Крістіан Лоренц Хіршфельд, автор знаменитої книги «Теорія садового мистецтва», писав про прихильність імператриці Катерини II до створення парків саме англійського типу: «Лучший вкус в садоводстве привился в России с началом счастливого правления императрицы Екатерины II. Сия императрица, которой было суждено усовершенствовать вкусы и изящные искусства этой обширной страны, сделала в Ораниенбауме, еще в бытность великой княгиней, попытку создать английский сад на лесистом участке напротив ее дворца, и произвела эту пробу с изяществом и пониманием красоты, предвещавшим искусству садов весьма лестное будущее» (цит. за: [28]).

Захоплення влаштуванням англійських пейзажних парків перейняв у Катерини II її найближчий соратник Г.О. Потьомкін. Його програма освоєння Північного Причорномор'я передбачала, крім усього іншого, облаштування англійських парків у кожному значному місті та у всіх маєтках князя на Півдні Російської імперії. У англійській «Енциклопедії садівництва» 1822 р. Потьомкін відмічений як «один з найоригінальніших покровителів нашого мистецтва в нові часи» [33, р. 52]. Один із розділів цієї енциклопедії присвячений діяльності Г.О. Потьомкіна по влаштуванню англійських парків.

Не випадково автором проектів англійських парків у Катеринославі та низці інших місць Північного Причорномор'я став видатний британський садово-парковий архітектор Вільям Гульд.

Вільям Гульд або Гулд (William Gould, 1735–1812) народився в Англії у м. Ормскірк в графстві Ланкашир. У різних виданнях фігурують дві дати народження В. Гульда. Скажімо, в статті Н.Ю. Болотіної названа дата 1732 р. [6], в статті В. В. Антонова – 1735 р. [1, с. 144]. У більшості сучасних досліджень називається дата 1735 р. Такі ж розходження стосуються дати смерті майстра. Усі вітчизняні дослідження вказують дату 1812 р. Англійська «Енциклопедія садівництва» 1822 р. називає датою смерті В. Гульда 1816 р. [33, р. 58].

Як свідчить особисте прохання Гульда 1794 р., садівник прибув до Росії у 1776 р. на запрошення Г.О. Потьомкіна, який обіцяв платити майстрові 160 фунтів на рік [6]. З часом Гульд продемонстрував настільки високий професіоналізм в облаштуванні англійських парків, що став фактично «особистим садівником» Потьомкіна. В англійській «Енциклопедії садівництва» 1822 р. В. Гульд представлений саме як «потьомкінський садівник» (Potemkin's Gardener) [33, р. 58].

В. Гульд переважно працював на особисті замовлення Г.О. Потьомкіна в його маєтках у Санкт-Петербурзі, передмістях столиці, у Новоросії та в Криму. Найвідомішою роботою В. Гульда вважається Таврійський сад – парк при Таврійському палаці Г.О. Потьомкіна в Санкт-Петербурзі.

От як Вільям Гульд сам охарактеризував власний «послужний список» в листі імператору Олександрю I від 27 травня 1804 р.: «я имел счастье по особенному повелению приготовить во многих местах и Городах, как то в Кременчуге, Херсоне, Симферополе, Бакчисарае и других, сады и гульбища,

для временного пребывания Ея Величества; и сверх того проезжая разные казенные и помещичьи селения делал по прозьбам многих начертания, и в натуре распоряжения для заведения Аглинских садов во всем их разнообразии» [21, арк. 2]. Крім організації англійських парків у всіх найважливіших пунктах на шляху подорожі імператриці Катерини II 1787 р., Гульд відзначився роботами у Санкт-Петербурзі та передмістях: в Анічковському палаці, Осинівій Рощі та на Єлагіному острові, Горбилевій мизі, також у підмосковному маєтку Хорошево та ін.

Зазначимо наявність у В. Гульда, крім таланту садово-паркового архітектора, заслуг у справі суто господарського озеленення: влаштуванні оранжерей та теплиць у петербурзьких та причорноморських маєтках Г.О. Потьомкіна. Майже у всіх садово-паркових комплексах, здійснених під керівництвом В. Гульда, власне парковий сегмент неодмінно поєднувався з господарчим – влаштування теплиць, оранжерей, городів органічно доповнювало естетичну складову. Не стала виключенням з цієї тенденції й катеринославська резиденція Г.О. Потьомкіна (нині – парк ім. Шевченка у Дніпропетровську).

Раптова смерть патрона В. Гульда Г.О. Потьомкіна у 1791 р. позбавила садово-паркового майстра величезної долі замовлень. Але на цьому кар'єра В. Гульда не перервалася. Він і в подальшому залишився одним із найбільш затребуваних у Росії ландшафтних архітекторів, що є підтвердженням його найвищого професійного рівня. У Гульд продовжував працювати при дворі імператриці Катерини II. Після смерті останньої у 1796 р. залишався на службі садівником створеного ним Таврійського саду.

Г.О. Потьомкін в інструкції В. Гульду від 23 серпня 1789 р., наказуючи майстрові створити англійські парки на Півдні, у тому числі в Катеринославі, обіцяв: «Когда все сие исполнит Г. Гулд с усердием, то я ему подарю здесь хорошую деревню с мужиками» [24, арк. 3]. Проте Гульд так і не діждався обіцяної винагороди. Після смерті Г.О. Потьомкіна залишилася маса боргів. У одній із справ по стягненню цих боргів зберігся такий запис: «Садовнику Гульду по 2 счетам за Семена и земледельческие инструменты из Англии вывезенные, также издержанных им в Лондоне на излечение изломанной в бытность его при работах в Екатеринославском наместничестве ноги и за обещанную ему его светлостью 100 душ деревню 19207 р. 73 коп.». Далі йде приписка: «за инструменты и семена 4.282 р. 22 к., за излечение ноги 2425 р. 51 к., 12.500 за обещанную деревню предоставляется вышнему рассмотрению», тобто на розгляд імператриці Катерини II [31, с. 218-219]. Досі невідомо, чи отримав В. Гульд гроші, обіцяні йому «Світлішим князем».

У 1799 р. В. Гульд на два роки виїхав на історичну батьківщину, але 1801 року повернувся й прохав імператора Олександра I знову призначити його садівником Таврійського саду [22, арк. 3-4]. Прохання було задоволене [22, арк. 1-2 зв.]. У 1804 р. В. Гульд звернувся до Олександра I з новим проханням – пожалувати йому у власність «праздное казенное место, лежащее против Таврического дворца» на вулиці, що йде до Смольного монастиря

[21, арк. 2-2зв., 5-5зв.]. Це прохання також було задоволене, й згодом на пожалуваній ділянці було зведено «Будинок садового майстра», який зберігся до нашого часу і лишається видатною пам'яткою діяльності В. Гульда в Санкт-Петербурзі. До Новоросії садівник більше не виїжджав. У 1806 р. він остаточно повернувся до Англії, де й помер у 1812 р. в рідному місті Ормскірк. На жаль, не маємо жодних відомостей про долю могили В. Гульда та про наявність його особистого архіву або спогадів.

Англійський пейзажний парк у Катеринославі створювався під керівництвом В. Гульда у 1789-1794 рр. як органічна частина палацово-паркового ансамблю резиденції Г.О. Потьомкіна. Парк було створено в північно-східній частині головного катеринославського пагорба, частину території парку склало колишнє володіння Л.О. Глоби з фруктовим садом. Новий час диктував нові пріоритети в господарському і естетичному відношенні. Фруктовий сад запорозького козака Лазаря Глоби поступився місцем парку «в аглинском вкусе», тобто англійському пейзажному парку.

Історія створення англійського парку в резиденції Г.О. Потьомкіна у Катеринославі до початку ХХІ ст. залишалася детально не вивченою. Головна тому причина – відсутність достовірних джерел. Жоден детальний план або будь-яке графічне зображення англійського парку в Катеринославі досі не знайдені. Плани Катеринослава 1780-1830-х рр. не дають чіткої інформації про задум парку, характер і деталі його планування, про вичерпний перелік та параметри окремих паркових об'єктів. На цих планах зображені різні варіанти планування, які істотно відрізняються один від одного. Оскільки ми маємо справу з трьома видами планів – проектними, натурними (реальними) і зведеними, важко сказати, що саме змальоване на території парку – знов пропонуване планування чи залишки первинного планування за задумом В. Гульда. На наш погляд, найбільш реалістично передане первісне планування англійського парку на плані Катеринослава 1810-х рр. губернського землеміра П.І. Нейолова (детальніше див. [15, с. 37]).

Єдиним автентичним джерелом з історії формування англійського парку в Катеринославі служать діловодні та епістолярні джерельні матеріали кінця ХVІІІ ст. Інформацію доводиться збирати буквально по крихтах з інструкцій Г.О. Потьомкіна та донесень потьомкінських намісників та з листування В. Гульда та Г.О. Потьомкіна.

У процесі архівних пошуків у Санкт-Петербурзі нам вдалося виявити особисту директиву Г.О. Потьомкіна, за якою, зокрема, створювався англійський парк в Катеринославі. Документ називається «Наставление господину Гульду», і був написаний князем 23 серпня 1789 р. В «Наставлении...» Г.О. Потьомкін наказував В. Гульду, окрім інших робіт в Новоросії, «проехать в Екатеринослав новый, и около дому моего сад расположить и остров отделать садом. Пользуясь деревьями какия тут есть, сей сад тотчас сделать, а я прикажу несколько сот Турков употребить на сию работу... Ранжереи располагать должно... Парники устроить...» [24, арк. 2 зв.].

Таким чином, формування англійського пейзажного парку в Катеринославі розпочалося не раніше 1789 р., після появи інструкції Г.О. Потьомкіна, і тривало до середини 1790-х рр.

На наш погляд, немає ніяких підстав датувати початок формування садово-паркового комплексу резиденції Г.О. Потьомкіна в Катеринославі початком 1780-х рр., а саме 1783 р., як вважає, зокрема, краєзнавець В.С. Мороз: «Саме в 1783 р. в майбутній Катеринослав II на куплену у Глоби ділянку землі з садом і змонтували перевезену оранжерею. В наступні роки рослини в ній вже плодоносили. 28 серпня 1784 р. правитель Катеринославського намісництва бригадир І.М. Синельников писав начальнику канцелярії В.С. Попову для доповіді князю: «От плодов страны сей посылаю вам при сем 159 персиков, уродившихся в саду его светлости» [18, с. 12-13; 17, с. 78-79]. Нагадаємо, що в 1783 р. ще не було обране навіть місце (!) під Катеринослав II (на Дніпрі). А використана В.С. Морозом цитата взагалі відноситься до маєтку Г.О. Потьомкіна и «саду его светлости» в м. Кременчуці, де у 1784-1789 рр. тимчасово до будівництва нового Катеринослава знаходилася резиденція правителя намісництва та адміністративні органи управління.

У 1789 р., після відвідин вказаних Г.О. Потьомкіним місць, В. Гульд написав князеві у відповідь листа, в якому є й такі рядки: «Напоследок устремился я к Екатеринославу! План избранного Вашею светлостию наивеликолепнейшего в свете места я уже сообщил [план цей досі не знайдений – М.К.]. Положение онаго вмещает в себе все характера, то есть величественной, приятной, ужасной, исторической, поэтической и сельской, вкратце сказать. Место сие должно быть удивлением целого света! Тамо я имел щастие посадить разными породами разных дерев до двадцати тысяч. Каковы же в протчем произвел перемены, о том может засвидетельствовать господин губернатор» (цит. за: [7, с. 303]).

«Господин губернатор» не лише засвідчив роботу британського майстра, але взяв найактивнішу участь у створенні англійського парку. Це був правитель Катеринославського намісництва (1788-1794) Василь Васильович Нечуй-Коховський – талановитий адміністратор з найближчого оточення соратників Г.О. Потьомкіна. Після трагічної загибелі попереднього намісника І.М. Синельникова він керував будівництвом Катеринослава, прокладенням перших міських магістралей, закладенням перших будівель і заснуванням вогнищ культури – друкарні та головного народного училища. В.В. Коховський узяв на себе і керівництво облаштуванням англійського парку в Катеринославі.

Як свідчать документи, рослинність для катеринославського парку Г.О. Потьомкіна спрямовувалася з різних місць, навіть з Польщі (Речі Посполитої) і Молдавського князівства. Географія рослин, перевезених в Катеринослав, дуже обширна — від Варшави і Дубровни (білоруський маєток Потьомкіна) до тодішньої молдавської столиці міста Ясси і розташованого вище Катеринослава за течією Дніпра міста Кременчука.

За твердженнями історика А.О. Скальковського, Потьомкін привіз до

Катеринослава «из польского своего имени Дубровны, на барках по Днепру, великолепную оранжерею с 29 садовниками; сверх того, фруктовые деревья были привезены частью из Молдавии, частью из Малороссии; из Молдавии-же выписаны 12 фур виноградных лоз и несколько болгар — искусных виноградарей» [27, с. 106-107].

Велика кількість рослин була направлена в Катеринославі з англійського парку в Кременчуці. Парк цей також створив В. Гульд, лише декількома роками раніше – в середині 1780-х рр. Історик початку ХХ ст. В. Біднов наводить такі дані: «2 октября 1789 г. правитель Екатеринославскаго наместничества генерал-майор В.В. Коховский, по распоряжению князя Г.А. Потёмкина, предложил Градижскому городничему Адлерштралю перевести лошадьми из Кременчуга в Екатеринослав казенный, «где был дворец», фруктовый сад, т.е. все яблони, вишни, груши, грецкие орехи, виноградные лозы. Все это нужно было выкопать из земли, увязать, нагрузить на подводы и поскорее отправить в Екатеринослав...» [2, с. 239]. 4 жовтня 1789 р. В.В. Коховський відправив Г.О. Потьомкіну таке донесення: «Во исполнение высокого повеления вашей светлости, аглинской сад при городе Екатеринославе господином Гульдом и отделяется, и насаждается. Деревья из Кременчужского сада на сих днях сюда привезутся, о чем в покорности моей донести честь имею» [2, с. 239].

19 жовтня 1789 р. В.В. Коховський доповідав секретареві Г.О. Потьомкіна В.С. Попову: «Сад Светлейшаго Князя здесь отделяется. И как трудолюбивый г. Гульд досадовал на неуспешную работу турок, то нарядил я к нему 200 человек из здешних жителей. Место делается прекраснейшим, деревья насадил он уже много. Сегодня дожидаюсь первого транспорта выкопанных дерев из саду Кременчужскаго, а чрез семь дней, надеюсь, привезут мне оных из Тавриды. – В окрестных местах нынешняго вашего пребывания имеется довольно диких каштанов. Всепокорнейше прошу прислать несколько боченков или мешков орехов сего дерева. При отправлении всепокорнейше прошу обшить мешки войлоком, ибо сии орехи боятся морозов» [20, с. 329-330].

Значна частина робіт із створення англійського парку в Катеринославі була здійснена ще до раптової смерті Г.О. Потьомкіна у жовтні 1791 р. В.В. Коховський доповідав 24 травня 1791 р. секретареві князя В.С. Попову з міста Ясси: «Деревьев, насажденных в саду Его Светлости принялось много. Диких каштанов, выписанных из Варшавы, вышло до двадцати тысяч. Со временем место будет прекраснейшее...» [20, с. 351].

Важливою складовою садово-паркового комплексу в Катеринославі була оранжерея, також створена за планом та під керівництвом В. Гульда. Ще за життя Г.О. Потьомкіна в спеціально збудованій оранжереї були розміщені великі колекції екзотичних рослин і вони стали чи не головною прикрасою англійського парку в Катеринославі.

Будівництво оранжереї в своїй катеринославській резиденції ініціював особисто Г.О. Потьомкін. У вже згадуваній директиві «Наставление господину Гульду» від 23 серпня 1789 р. князь наказував улюбленому садівникові: «Ранжереи дать план, по которому и приказано будет оную построить.

Ранжереи располагают должно для померанцовых деревьев, персиков, абрикосов и прочих, которые на открытом воздухе расти немогут. Парники устройте для ананасов, спаржей и дынь, огороды для всех овощей земляники, клубники, тоже и сад цветной» [24, арк. 23в.].

Як бачимо, окрім чисто естетичної насолоди від споглядання величних «чужестранних» дерев, Потьомкін передбачав і певний господарський ефект. У складі англійського парку планувався окремий комплекс з оранжереями, теплицями і городами.

Джерела свідчать, що оранжерея в парку все-ж була таки побудована і підтримувалася у задовільному стані до 1798 р. 8 березня 1791 р. В.В. Коховський в листі В.С. Попову доповідав про результати: «Перевезенные в Екатеринослав из Дубровны разныя чужестранныя деревья, величественны. Вскоре построенная аранжерея оным не соответствует, да и опасуюсь, чтоб в ней, на случай жестокой зимы оне не повредились. Не угодно ли будет доложить о зделании в С-Петербурге плана каменной аранжереи и о присылке в Екатеринослав г. Гульда для избрания места на острове к построению оной» [20, с. 343]. Ця пропозиція В.В. Коховського залишилася нереалізованою, і кам'яна оранжерея на Монастирському острові побудована не була.

Намісник В.В. Коховський особисто опікувався потьомкінською оранжереєю. 3 жовтня 1792 р. він повідомляв: «Из сдешней аранжереи пошлю я 24 ананаса к Михаиле Ларионовичу Кутузову. Он просил меня об них для подарка Султану...» [19, с. 420]. Катеринославські ананаси виконали своєрідну дипломатичну місію – були піднесені султанові Османської імперії Селіму III (правив у 1789-1807 рр.).

Перший історіограф Катеринослава середини XIX ст. архієпископ Гавриїл (В.Ф. Розанов) описує оранжерею Потьомкінського саду: «Мгновенно вырос и безподобный сад, котораго, к сожалению, описания достаточного хотя не нашлось, но очевидцы помнят, что в оном, кроме великаго числа плодоносных домашних дерев, находились ананасовая оранжерея и превосходная такая же оранжерея лавровых, померанцовых, лимонных, апельсинных, гранатных, финиковых и прочих, тому подобных, иностранных дерев, из коих, особливо между лавровыми, многия были так обширны, что ветви их простирались от 38 до 40 аршин [аршин = 71,12 см]. Теперь сей сад несколько поддерживается местным начальством; но оранжереи вовсе нет...» [10, с. 12-13].

У 1797 р., навіть через шість років після смерті Г. О. Потьомкіна, в казенній «ранжерее», завдовжки разом з теплицями 15 сажнів (більше 30 метрів), налічувалося 507 дерев: «По справке же оказалось, что в здешнем городе при генерал-губернаторском доме ранжерея с теплицами имеетя, мерою на пятнадцати сажнях. В оной состоит ныне деревьев и растений, а именно, деревьев: лавровых – 40, померанцевых – 10, арапской померанец – 1, апельсин – 1, помадани – 5, лимон – 1, калеровок: померанцовых – 18, диких померанцов – 191, кателер – 1, фиг – 76, миртусов – 2, ливрус цынус – 4, розанов – 16, гранатов – 10, таксов – 5, флюс пансонис – 6, ананасов – 10,

жесмину – 19, цересов – 12, цыпрезусов – 4, пуртулаку – 66, персиков – 5, абрикосов – 4» [12, с. 204].

На жаль, раптова смерть Г.А. Потьомкіна 5 жовтня 1791 р. не дозволила завершити роботи по будівництву його катеринославської резиденції. Вона так і не постала перед сучасниками у всій пишності.

Не доведені до свого логічного завершення роботи зі створення англійського парку були повністю згорнуті після смерті у 1794 р. катеринославського намісника В.В. Коховського, відданого соратника Г.О. Потьомкіна, який намагався завершити цей та інші почини «Світлішого князя» в Катеринославі (детальніше див. [14]). 16 квітня 1794 р., незадовго до своєї смерті, В.В. Коховський писав В.С. Попову: «Сады у нас зеленеть начали. Но земля так суха, что старики суши такой не запомнят. Мы с Бебером [директор училищ губернии І.В. Бебер – М.К.] сеяли много лесных американских семян. Боимся теперь, чтоб от бездождия не пропали...» [19, с. 426].

У травні 1797 р. катеринославський губернатор М.М. Бердяєв отримав повідомлення від генерал-прокурора і директора державного асигнаційного банку князя О.Б. Куракіна, що імператор Павло І повелів, «чтобы находящаяся в Екатеринославе казенная ранжерея была продана» [12, с. 204]. Оранжерея була продана з аукціону в 1798 р. за 1039 руб. [27, с. 106-107]. «Лавровые, цынусы, розаны, цыпрезусы» та інші – частково загинули, а частина їх просто розійшлася по будинках місцевих любителів природи.

Основний масив паркових насаджень зберігався до кінця 1790-х рр. Позбавлений належного догляду англійський парк поступово перетворився на лісовий масив. Можна зробити припущення, що первісне планування парку було втрачене вже на рубежі XVIII–XIX ст. На сьогодні в парку ім. Шевченка не збереглося жодних залишків первісної структури паркового масиву.

Складовою частиною питання формування англійського парку у Катеринославі є питання про роль Монастирського острова у складі паркового комплексу. Цитовані вище донесення катеринославського намісника свідчать, що Монастирський острів вважався складовою частиною англійського парку В. Гульда та повинен був розвиватися з ним в єдиному комплексі.

У міській історіографії багато десятиліть побутує помилкова думка, що Потьомкін хотів розташувати на Монастирському острові Катеринославський університет і з'єднати острів з берегом за допомогою особливого мосту. Першим цю думку закріпив в історіографії архієпископ Гавриїл (В.Ф. Розанов) – ніби місту відразу були привласнені «два острова на Днепре, так называемый Монастырский, для заведения при университете ботаническаго сада, и другой Становой...» [10, с. 11-12]. Гавриїл у 1846 р. написав про ботанічний сад «для университета». З часом цей міф видозмінився і став обростати новими подробицями. Вже у 1863 р. автор спогадів про Катеринослав П. Бібіков писав: «Против сада, среди реки, довольно обширный остров, на котором, как гласит предание, следовало быть новороссийскому университету, проектированному в колоссальных размерах. Остров должен был соединяться с городом великолепным каменным мостом» [5, с. 114].

Насправді міф про університет на Монастирському острові повністю суперечить документальним джерелам кінця XVIII ст. – генеральним планам і розпорядженням самого Г.О. Потьомкіна. Університет, згідно з першим генеральним планом Катеринослава від 13 жовтня 1786 р. французького архітектора К. Геруа, планувався південніше сучасної обласної клінічної лікарні ім. Мечнікова.

На першому генеральному плані Катеринослава 1786 р. Монастирський острів позначений як «Сад публичный» – продовження парку в резиденції Г.О. Потьомкіна. У вже цитованій потьомкінській директиві «Наставление господину Гульду» від 23 серпня 1789 р. чітко зазначено: «около дому моего сад расположить и остров отделать садом». Значить, за бажанням Потьомкіна Монастирський острів повинен був стати органічною частиною палацово-паркового ансамблю його резиденції.

У фондах Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва) автор у 2001 р. знайшов дуже цікавий лист В. Гульда Г.О. Потьомкіну від 20 січня 1790 р. У ньому садівник просив свого патрона конкретизувати плани по освоєнню Монастирського острова: «Планы, которые я теперь посылаю, были случайно позабыты, когда его превосходительство Василий Степанович Попов отправлялся из Петербурга... Я прошу Вашу Светлость объявить мне, что за строения будут на местах на острове в новом Екатеринославе под нумерами 1, 2, 3. Поелику земля на том острове весьма способна к поправлению и украшению, не может ли № 1 воспринять нечто в монашеском штиле? Оное есть прекрасное, высокое местоположение и может принять одно из предприимчивейших строений. Я осмеливаюсь предложить, что такое строение произведет прекрасное действие, когда посмотреть на оное от дома» [23, арк. 1-13в.]. «Нечто в монашеском штиле» (стилі) – це одна з романтичних руїн, що були обов'язковою частиною будь-якого садово-паркового комплексу XVIII ст.

Плани парку та острова, про які згадує у своєму листі В. Гульд, безслідно зникли. Сподіваємося, що у перспективі вони будуть віднайдені в архівосховищах і тоді з'явиться можливість уявити собі цілісний задум англійського парку в Катеринославі.

Отже, у підсумку можна зауважити, що англійський парк у катеринославській резиденції Г.О. Потьомкіна займає одне з провідних місць серед робіт В. Гульда на Півдні України. Комплексний аналіз джерел дозволив дійти висновку, що парковий комплекс у Катеринославі інтенсивно формувався протягом 1789–1794 рр. за проектом В. Гульда. Зокрема, було фактично сформовано масив паркової рослинності, шляхом висадження нових та пересадження дерев з інших маєтків Г.О. Потьомкіна. Вірогідно, що були проведені роботи зі структурування цього рослинного масиву відповідно до принципів формування англійського парку. Одним із повністю завершених елементів комплексу стала перша в Катеринославі оранжерея, де розміщувалися екзотичні, здебільшого тропічні рослини. З середини 1790-х рр. розпочався занепад англійського парку, як і всієї катеринославської резиденції

Г.О. Потьомкіна. Це призвело до зникнення палацово-паркового ансамблю як цілісної пам'ятки мистецтва ще на початку XIX ст. Відновлення палацу Г.О. Потьомкіна протягом 1830–1840-х рр. не супроводжувалося одночасним відновленням англійського парку. Таким чином, англійський парк В. Гульда був реально створений у основних рисах 1789–1794 рр., але не зберігся до наших днів, залишившись не до кінця здійсненим проектом видатного британського садово-паркового майстра.

Подальші перспективи вивчення питання діяльності В. Гульда у Катеринославі безпосередньо пов'язані з суттєвим розширенням джерельної бази даного дослідження. Серед питань, які залишаються без відповіді, варто виділити такі: конкретні параметри паркового комплексу, номенклатура рослин, ступінь готовності парку на момент смерті Г.О. Потьомкіна у 1791 р., структура планування англійського парку. Відповіді на ці та інші питання можуть бути знайдені тільки завдяки подальшій архівній евристиці в архівосховищах Санкт-Петербурга, Москви, Сімферополя та інших міст.

Бібліографічні посилання:

1. Антонов В. В. Вильям Гульд – садовник князя Потемкина-Таврического / В.В. Антонов // Невский архив: историко-краеведческий сборник. – СПб.: Изд-во Чернышева, 1999. – Вып. IV. – С. 143–165.
2. Беднов В. К истории запорожских старшин и козаков / В. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1910. – Вып. X. – С. 217–263.
3. Белехов Н., Петров А. Иван Старов: Материалы к изучению творчества / Н. Белехов, А. Петров. – М.: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1950. – 178 с.
4. Белич В.Я. Парк им. Т.Г. Шевченко в Днепропетровске: Фотоочерк / В.Я. Белич. – Днепропетровск: Промінь, 1981. – 32 с., ил.
5. Бибииков П. От Петербурга до Екатеринослава / П. Бибииков // Время: Журнал литературный и политический. – 1863. – № 4. – С. 98–141.
6. Болотина Н.Ю. Английский садовник У. Гульд при дворе светлейшего князя Г.А. Потемкина / Н.Ю. Болотина // Научная конференция «Россия – Британия» 2003 г. Тезисы докладов. Электронный ресурс. Шлях доступу: www.kreml.ru/ru/science/conferences/2003/Russia-Britain/thesis/Bolotina/
7. Болотина Н.Ю. Светлейший князь Потёмкин. Герой эпохи Екатерины Великой / Н. Ю. Болотина. – М.: Вече, 2006. – 512 с.
8. Буряк В.В. История создания английского парка Г. Потемкина в Екатеринославе / В.В. Буряк // Воронцовы и Англия: Материалы IV Крымских международных Воронцовских научных чтений / ред. кол.: В.П. Казарин (гл. ред.) [и др.]. – Симферополь: Крымский архив, 2002. – С. 12–19.
9. Вергунов А.П., Горохов В.А. Русские сады и парки / А.П. Вергунов, В.А. Горохов. – М.: Наука, 1988. – 418 с.
10. [Гавриил (Розанов В.Ф.)]. Историческая записка о заложении в городе Екатеринославе соборного кафедрального Преображенского, ныне там существующаго храма; и о начале самаго города Екатеринослава / [Гавриил (В.Ф. Розанов)]. – О.: В городской типографии, 1846. – 39 с.
11. Жирнов А.Д. Искусство паркостроения / А.Д. Жирнов. – Львов: Вища школа, 1977. – 208 с.

12. Залюбовский Г. Генерал--губернаторская оранжерея и ревенная плантация в г. Екатеринославе в 1797-1800 годах / Г. Залюбовский // Екатеринославский юбилейный листок. Апрель-май 1887. – Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. – С. 204–206.
13. Кавун М.Э. Адам Гуммель и формирование садово-парковых комплексов Екатеринослава (первая половина XIX в.) / М.Э. Кавун // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / редкол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) [и др.]. – Д.: РИО ДНУ, 2005. – С. 30–45.
14. Кавун М.Е. В.В. Коховський і становлення м. Катеринослава наприкінці XVIII ст. (Матеріали до історії міста) / М. Е. Кавун // Вісн. Дніпропетр. нац. ун-ту: Історія та археологія / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2002. – Вип. 10. – С. 138–145.
15. Кавун М.Э. Сады и парки в истории Екатеринослава–Днепропетровска / М. Э. Кавун. – Д.: Герда, 2009. – Кн. 1: Парк имени Т.Г. Шевченко. – 144 с.
16. Лихачёв Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст / Д.С. Лихачёв. – СПб.: Наука, 1991. – 372 с.
17. Мороз В.С. Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: Історичні події і люди від найдавніших часів до початку XX ст. / В.С. Мороз, В.С. Мороз. – Хмельницький: ПП Мельник А., 2010. – 510 с.
18. Мороз В.С. Парк на березі Дніпра / В.С. Мороз // Свята справа-XXI. – 2007. – № 1. – С. 12–21.
19. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состоящему при делах Ея Величества Екатерины II, тайн. сов. В.С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 Января 1792 по 24 Июня 1794 года) // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (далі – ЗИООИД). – Одесса: Франко-рус. тип. Л. Даникана, 1881. – Т. XII. – С. 330–426.
20. Письмы правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В. С. Попову, для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потёмкину-Таврическому // ЗИООИД. – Одесса: Славянская тип. М. Городецкаго и Ко, 1877. – Т. X. – С. 235–353.
21. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 1239 «Кабинет». Оп. 3, ч. 111. – Д. 58327. «По прошению Гульда, садовника Таврического сада, о пожаловании ему в собственность праздного казенного места, лежащего против Таврического дворца. При деле план местности. 1804 г.».
22. РГАДА. – Ф. 1239 «Кабинет». Оп. 3, ч. 111. Д. 57749. «Об определении англичанина Виллиама Гулда садовником в Таврический сад. 1801 г.».
23. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 271 «Поповы». – Оп. 1. – Д. 55. «Письмо Г.А. Потемкину от В. Гульда. 1790 г.».
24. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 899 «Бобринские». Оп. 1. – Д. 585. «Дело об отправке иностранца Гулда в имение Его Светлости Князя Потемкина Таврического. Для избрания места к постройке дому, саду, аранжирей и других заведений. От 23 августа 1789 года».
25. РГИА. – Ф. 1293 «Технико-строительный комитет МВД». – Оп. 168. – Д. 8. «План Города Екатеринослава с показанием под черною краскою выстроеннаго в натуре строения под желтою краскою того прожекта которой конфирмован в 1806-м году а подранжевою краскою так же прожекта вновь предполагаемаго».
26. Ревский С.Б. Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава (конец XVIII – начало XX вв.): Методическая разработка / С.Б. Ревский. – Д.: ДИСИ, 1981. – 50 с.
27. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийскаго края / А. А. Скальковский. – Одесса: В тип. Францова и Нитче, 1853. – Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийскаго края. – 552 + III с., 2 л. табл.

28. Соколов Б. Томас Вейтли и Екатерина II: у истоков Царскосельской плантомании / Б. Соколов // Электронный ресурс. Шлях доступу: <http://gardenhistory.ru/page.php?pageid=144>
29. Стародубов А.Ф. Память истории: г. Екатеринослав (г. Днепропетровск) по литературе и воспоминаниям / А.Ф. Стародубов, В.В. Самодрыга, С.С. Иванов. – Д.: РВА «Дніпро-VAL», 2001. – 374 с.
30. Шатров М. Страницы каменной книги: 60 памятных мест Днепропетровска. – Д.: Промінь, 1969. – 240 с.
31. Яворницький Д.І. До історії степової України [збірник документів і матеріалів] / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровське: б.в., 1929. – 536, XVI с.
32. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава / Д.И. Яворницький. – Д.: Промінь, 1989. – 197 с.: ил.
33. An Encyclopaedia of Gardening; comprising the theory and practice of horticulture, floriculture, arboriculture, and landscape-gardening... / By J.C. Loudon. – London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, 1822.

Надійшла до редколегії 20.04.2012 р.